

**TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARINDAN CÂMİ'Ü'T-TEVÂRİH
VE MÜELLİFİ KADİR ALİ BEG HAKKINDA**

**About One Source of Turkish History The Câmî'ü't-Tevârih and Its Writer
Kadir Ali Bek**

Dr. Fatih ÜNAL*

ÖZ

Eser Reşidüddin'in Câmî'ü't-tevârih adlı eserinin özeti ile birlikte, Altınordu hanlarının şecereleri ve dönemlerindeki hadiselerin anlatıldığı dokuz bölümden oluşmaktadır. Eserin bir kaynak olarak önemi hiç şüphesiz orijinal tarafı olan bu ikinci kısımdır. Çalışmamızda hem bu eser ve müellifi hakkında hem de döneminde yazılmış olması dolayısıyla Kasım Hanı Oraz Muhammed hakkında malûmat verilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kadir Ali Beg, Câmî'ü't-tevârih, Oraz Muhammed, Altınorda, Kazak Hanlığı

ABSTRACT:

The work has got nine parts which tell a summary of the work called "Câmî'ü't-tevârih" and written by Residuddin and Altınordu Khans' family trees and also the events which were happened during their terms. As a source the most important part of the work is the second part which is an original part. In this study we give information about both that work and its writer and also Kasım Khan Oraz Muhammed so that it was written in his period of time.

Keywords: Kadir Ali Bek, Câmî'ü't-tevârih, Ora Muhammed, Altınordu Kazakh Khanate

Giriş

Türk tarihinin Altınordu, Akorda ve genel olarak Deşt-i Kıpçak sahasına ait nadir kaynaklardan biri olan bu eserde, XIII-XVI. asırlarda Orta Asya ve Kazak stepleri, Astrahan (Hacı Tarhan), Kırım, Kazan ve Kasım (Han Kirman) hanlıkları topraklarında cereyan eden tarihi hadiseler ile bu ülkelerde hüküm süren hanedanların soy kütükleri anlatılmaktadır. Celâyir boyundan Kadir Ali Beg tarafından Çağatayca kaleme alınan bu eser, 20 Temmuz 1602'de tamamlanmış olup, Rus Çarı Boris Godunov'a (1598-1605) ithaf edilmiştir. Eserin asıl adı belirsizdir. Eserle ilgili ilk çalışmayı yapan İ.N.Berezin (1851), Kadir Ali Beg'in bu eserine Reşidüddin'in *câmî'ü't-tevârih* adlı eserinin çevirisi

* Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

olduğunu düşünerek, aynı adı vermiş ve daha sonraları da eser ilim alemine bu adıyla tanınmıştır.

Eser ve müellifle ilgili gerek Rusya'da, gerekse Tatar ve Kazaklar arasında 150 yıldan beri çalışmalar yürütülmektedir. İ.N.Berezin'in yanı sıra N.İ.İlminski, Velyaminov-Zernov gibi Rus aydın ve tarihçilerinin yanı sıra Tatar alimleri İ.Halfin, G.Barudi, A.Rahim, M.Sapargaliyev ve daha bir çokları bu eseri görmüş ve eserle ilgili tetkiklerde bulunmuşlardır. Eser Tatar alimleri tarafından Tatarların eski dönemlere ait seçkin örneklerden biri olarak kabul edilir. Kazak aydınları arasında da uzun zamandır tanınan bu eser ve müellifi hakkında ilk çalışmayı yapan İ.N.Berezin'le münasebeti dolayısıyla Şokan Velihanov'dur. Velihanov eseri, Kazakların XV-XVI. asırlara ait tarihi dökümanlarının derlemesinden oluşan ve nadir rastlanan eserlerden biri olarak değerlendirir. Şokan eserin önemli kısımlarını Rus diline tercüme edip, izahlarda bulunmuştur¹. Eserin Kazak diline çok yakın olduğuna işaret eden Velihanov, müellifi Kadir Ali Beg'i Kazak sayar. Kazak aydınlarından Muhtar Avezov ve A. Margulan da bu eserin Kazak dilinde yazılan ilk eserlerden biri ve Kazak tarihi için son derece önemli olduğunu belirterek Kadir Ali Beg'i Babur, Ebulgazi Bahadır Han gibi meşhur tarihçilerden biri olarak görür². Eser hakkında Türkiye'de Zeki Velidi Togan tarafından verilen kısa bilgiden³ başkasına rastlamadık.

1- Müellif Kadir Ali Beg Hakkında

Mensup olduğu Celâyir boyu münasebetiyle Celâyirî olarak da tanınan Kadir Ali Beg yaklaşık 1530'lu yıllarda doğmuştur. Türkleşen Moğol boylarından biri olan ve Sırderya civarında konar-göçer yaşayan Büyük Orda'ya bağlı Celâyir (Celâyir *Tarak Tamgalı*) boyuna mensuptur. Ataları, Cengiz Han zamanında Celâyir uruğuna önderlik yapan Sartak Noyan'a* dayandırılır. Babası Huşum Bî (Husum Beg), dedesi Temşik Batır, Kazak hanlarına yakın olup, hanlara hizmet etmişlerdir. Kadir Ali Beg'in kendisi de hanedana yakın olup, hanlığın yazışmaları ve hanzadelerin talim terbiye işleriyle meşgul olmuş, hanedanın himayesinde bulunmuştur. Oraz Muhammed'in babası Ondan

¹ Şokan Velihanov, *Tandamalı*, Jazuvşı Baspası, Almatı 1980, s.91. Kazan, Kasım, Astrahan Tatarları arasında rahatlıkla okunup anlaşılacak esere XVIII-XIX. asırlar Kazak okuyucuları da yabancı değildir. Şapıraştı Kazıbek Beg Tavasaru, 1776'da yazdığı *Kazak Tarihi Tup Tukiannan Özime Şeyin* (Jalın Yayınevi, Almatı 1993) adlı eserinde tarihe ait okuduğu eserler arasında Jalayır Kıdırgali Kosımbeg'in bu eserini de sayar ve kendi eserini kaleme alırken "Jalayır Kıdırgali atamşa özümzdün jalpak tilimizde" yazdım der. Bkz., *a.g.e.*, s.24.

² Bürkit Iskakov, *Kazak-Tatar Edebi Baylanısı*, Kazak SSR Gılım Baspası, Almatı 1976, s.40.

³ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s.225.

* Sartak Noyan ve ordugahı ile ilgili tasvir için bkz., Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s.51-56.

Sultan'ın hizmetinde bulunan Kadir Ali Beg, onun ölümünden sonra oğlunun hizmetinde bulunmuştur. Kadir Ali Beg'in hayatıyla ilgili bilgilerin açık ve ayrıntılı olmaması sebebiyle tarihçiler onun hayatıyla ilgili bilgilere her zaman yanında bulunduğu, 1600-1610 yılları arasında Kasım Hanlığı'nda hüküm süren Oraz Muhammed'in hayatı ve hükümdarlığı dönemlerine ait kayıtlardan ulaşmaya çalışmışlardır.

Oraz Muhammed, Kazak Hanlığı'nın kurucularından biri olan Canibek Han'ın torunlarından olup, 1580-1582 yıllarında hükümdarlık yapan Şıgay Han'ın torunudur. Babası Ondan Sultan'ın ilk eşi Altın Hanım'dan dünyaya gelmiştir. Yaklaşık 1570-72 yıllarında Oraz Muhammed 8 yaşında dedesi Şıgay Han'ı, 13 yaşında iken de babası Ondan Sultan'ı Kalmıklarla yapılan bir savaşta kaybetti. Tahta oturan Kazak Hanı Tevekkel tarafından, muhtemelen tahtın varisi olması dolayısıyla steplerden bir şekilde uzaklaştırıldı. Oraz Muhammed, babası Ondan Sultan'ın hizmetinde bulunan, daha sonra bu eseri kaleme alacak olan Kadir Ali Huşumoğlu'nu yanına alarak, bu yıllarda Sibir Han'ı Küçüm ile Seydak (Said Ahmet)'in taht mücadelesinin cereyan ettiği, Rusların ise istila çabalarının yoğunlaştığı saha olan Sibir taraflarına geldi. Oraz Muhammed'in ve beraberindeki Kadir Ali Beg'in Sibir'e gelişleri ve buradaki vaziyetleriyle ilgili meseleler kısmen karanlık olduğu için, bu dönemde Sibir'in siyasi yapısına bakmamız icap eder.

Sibir Hanlığı, 1563 yılına kadar burada hüküm süren Taybuga sülalesinin son varisleri Yadigar ile Bekbolat'ın Küçüm Han tarafından öldürülmesiyle bu tarihten itibaren Küçüm'ün hakimiyetine girdi. Bekbolat'ın oğlu Seydak (Said Ahmet) taht mücadelesi için Kazak bozkırlarına çekildi⁴. Ermak'ın Sibir'in istilasına çıktığı bu karışık dönemde Seydak tahtın varisi olarak yeniden ortaya çıkar. 26 Ekim 1581'de Ermak, Sibir Hanı Küçüm'ün hüküm sürdüğü İsker şehrini ele geçirmiştir. İşte Küçüm Han'ın bu zor döneminde Seydak'ın da Küçüm Han üzerine sefere çıktığı şayiaları dolaşmaya başladı⁵. Sibir tahtı için mücadeleyi sürdürmekte olan Küçüm Han'ın 1584'de Ermak'ı ve kuvvetlerini ortadan kaldırması üzerine oğlu Gali, Sibir Hanlığı'nın merkezi İsker şehrine girmişse de bir müddet sonra Seydak tarafından şehri terke mecbur bırakılmıştır⁶. Bu tarihten itibaren İsker'de hüküm sürmeye başlayan Seydak'ın yanına gelen Oraz Muhammed ve Kadir Ali Beg'in hayatında önemli dönüm noktalarından biri başlamıştır.

⁴ *Kazak SSR Tarihi*, cild 2, Kazak SSR Gılım Baspası, Almatı 1983, s.292.

⁵ Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993, s.93-94.

⁶ Atlasi, *a.g.e.*, s.105-108.

Tarihi kayıtlarda Oraz Muhammed ve Kadir Ali Beğin isimleri doğrudan geçmemektedir. Sibir'e "*Kazak Orda'sından bir Sultan ve bir Karaçinin geldiği*" kesin olmakla birlikte, burada zikredilen Karaçi'nin Kadir Ali Beg olup olmadığı konusunda araştırmacılar arasında çeşitli görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Görüş ayrılığı, tahminimize göre aynı dönemlerde tarihi kayıtlarda geçen ve daha eski dönemlerden beri Sibir'de Tobolsk civarında yaşadığı bilinen ve Sibir Hanı Küçüm'e yakınlığıyla tanınan Karaçi adında (veya unvanında) başka bir kişinin mevcut olmasından kaynaklanmaktadır.

1587'de Seydak, Kazak Sultanı (Oraz Muhammed) ve Karaçi (Kadir Ali Bek) yanlarındaki muhafızlarla birlikte Ertis boylarında avlanmakta oldukları sırada, Tobolsk Kalesi civarında Sibir Voyvodası Danil Çulkov'un ordusunun baskınına uğrayıp esir düşmüşlerdir. Çulkov, bu esirleri 10 Eylül 1588'de Moskova'ya göndererek Çar Boris Godunov'a teslim etti⁷. Bir müddet sonra Seydak öldü. Oraz Muhammed ise 1590-91 yıllarında Rus ordusu saflarında İsveçlere karşı yapılan savaşlara katılıp kahramanlığı ile dikkat çekti⁸.

Kazak Hanlığı tahtının varislerinden Oraz Muhammed'in Rusların eline geçmesi Kazak hanı Tevekkel'i endişelendirdi. Tevekkel Han 1594'de Moskova'ya elçi göndererek Oraz Muhammed'in serbest bırakılmasını istedi. Bir yıl sonra Ruslar Tevekkel'in bu talebini kabul ederek Oraz Muhammed'i serbest bırakacaklarını vaat ettilerse de, buna Tevekkel'in kendi oğullarından birini Ruslara rehin olarak vermesi şartını koydular⁹. Böylece Rusya'da kalmaya devam eden Oraz Muhammed 1597 yılında Moskova'da Burggraf Donovski'nin kabul merasiminde Kazak Sultanı sıfatıyla bulunmuş, 1598'de Boris Godunov'un meşhur Kırım seferine katılmıştır. Oraz Muhammed Ruslara sadakatinin karşılığı olarak 1600 yılında, Altınordu'nun son büyük hanlarından biri sayılan, aynı zamanda Kazan Hanlığı'nın kurucusu Uluğ Muhammed Han tarafından temeli 1445'de atılmış olan Kasım Kalesi (Han Kirman/Gorodets)'ne han olarak tayin edildi. Tahta oturduktan sonra dört beyi arasında Kadir Ali Bey de bulunmaktadır. Eserini 1602'de tamamlayan Kadir Ali Beğin 1605 tarihinde öldüğü bilinmektedir¹⁰. Kasım'da 1600-1610 yılları arasında hükümdarlık yapan Oraz Muhammed, Rus hudutlarını Kırımlıların hücumlarına karşı korumakla

⁷ Atlasi, *a.g.e.*, s.113. Bu tarihten itibaren Ruslar İsker'e yeniden hakim olmuşlardır. Ancak Küçüm Han'ın Ruslara karşı Sibir hakimiyeti için mücadelesi bundan sonra da devam etmiştir. 1598'de meydana gelen son muharebede büyük kayıplar vererek Kazak steplerine geri çekilen Küçüm han Nogaylar tarafından öldürülmüştür. Bkz, Atlasi, *a.g.e.*, s.135.

⁸ *Kazak Sovet Entsiklopediyası*, cild 7, Kazak SSR Gılım Akademiyası, Almatı 1975, s.74-75.

⁹ Aleksey Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kayzatzkih Ord i Stepey*, c.II, Karl Kray Basımevi, S.Peterburg 1832, s.50-51.

¹⁰ *Kazak Sovet Entsiklopediyası*, cild 7, s.74-75.

vazifelendirilmiştir. Çar Vasili Şuyski kuvvetlerinin 1609'da Kasım'ı işgali ve halkını kılıçtan geçirmesi ile Oraz Muhammed'in hakimiyet süreci tamamlanmış ve Dimitri II tarafından hile ile öldürülmüştür¹¹.

2- Türkçe Bir Kaynak Câmi'ü't-tevârih

Tatar alim Galimcan Barudi'nin özel kütüphanesinde 1922'de Tatar alimlerinden Ali Rahim tarafından bulunan ve Barudi nüshası olarak tanınan eser daha sonra Barudi'nin kütüphanesiyle birlikte Kazan Üniversitesi Nadir Eserler kısmına nakledilmiştir. Halen aynı yerde T40 numarayla muhafaza edilmektedir. Elyazma 80 varak olup 20x15.5 cm ebatlarındadır. Her sayfa 17 satırdan oluşmaktadır. Tatarların kullandığı yarı talik, yarı şikeste yazı stilindedir. Bu nüsha 4 Mart 1732'de yazılmıştır. Eserin daha önceki yıllara ait nüshaları da mevcuttur. Bunlardan biri, İ.Halfin kütüphanesinden temin edilmiş olup 157 varaktır. Halfin nüshası olarak bilinen bu nüshanın 1641-1642'de yazıldığı bilinmektedir¹². Bu nüshada tercüme ve orijinal kısımlara ilaveten, Boris Godunov'un ideal bir hükümdar olduğu ve ona övgülerin yapıldığı mukaddime kısmı mevcuttur. Rus devletinin yeryüzündeki en büyük hükümdarlık olduğu, ordularının hakeza dünyanın en büyük gücü, Rusya topraklarının ise zenginlik ve saltanat bakımından mukayese edilemeyecek derecede muhteşem olduğu zikredilmiştir. Oraz Muhammed'in Kasım Han'ı olarak tahta oturuşu, kendisinin Moskova'da çarın sarayında bulunuşu ve sarayın ihtişam ve görkemi anlatılır¹³.

Eser, Reşidüddin'in *câmi'ü't-tevârih* adlı eserinin özeti ve Altınordu hanlarına ait 9 destandan oluşmaktadır. Eserin orijinal kısmı da bu dokuz destandır. Urus Han, Toktamış Han, Timur Kutluk, Hacı Giray, Hacı Muhammed, Ebulhayır, Yedigâr Han ve Uraz Muhammed Han'ların şecereleri ve dönemlerindeki hadiselerin anlatıldığı bu kısım, Oraz Muhammed Han hariç müellifin hayatından önce cereyan eden tarihle ilgilidir. Oraz Muhammed Han Destanı, müellifin bizzat yaşadığı dönemi, görüp işittiklerini yazması ve müellifin Oraz Muhammed'le yakınlığı dolayısıyla verdiği bilgiler bakımından ayrıca önemlidir. Bu destanlardan bir tanesi de Nogay beylerinden Edigey hakkındadır.

Eserin tercüme kısmı Reşidüddin'in *câmi'ü't-tevârih* adlı eserinin kısaltılmış özetidir. Zikredilen eserin daha çok Türk-Moğol uluslarına ait bölümlerinin ön kısımlarından istifade edilerek alıntılar yapılmıştır. *Cengiz Nâme*

¹¹ Reşid Rahmeti Arat, "Kasım Hanlığı", *İ.A.*, VI, s.380-386.

¹² M.A.Usmanov, *Tatarskie İstoriçeskie İstoçniki XVII-XVIIIvv.*, Kazan Üniversitesi Yayınevi, Kazan 1972, s.36.

¹³ Usmanov, *a.g.e.*, s.68-69.

olarak ta adlandırılan bu eserden Cengiz Han'ın ataları, Cengiz Han ve onun nesillerinin siyasi, askeri tarihleri, Cengiz Han yasaları ve İlhanlı Gazan Han'ın hayatına ait konular kısaltılarak özet halinde verilmiştir.

Eserin orijinal kısımları olan destanlardan ilki, 1361'de Altınordu hakimiyet sahası içerisinde yer alan Akorda'da hüküm süren Urus Han'a aittir. Altınorda tahtı için uzun yıllar mücadele eden Urus Han, İdil boylarına seferler düzenlemiş, 1374-75 yıllarında Altınordu başkenti Saray'ı almış, Hacı Tarhan (Astrahan)'ı muhasara ettikten sonra Sirderya'ya göçetmiştir. 1376-77 yılları arasında ölmüştür¹⁴. Eserin bu hükümdara hasredilen kısmında, Cengiz Han'ın ülkenin idaresini dört oğluna taksiminden, İdil-Ural sahasının Çuçi'ye miras kaldığından ve ondan sonra ülkeyi idare eden Batu'dan ve Tokta'dan bahsediliyor*. 1312-1341 yılları arasında hükümdarlık yapan Özbek ve 1342-1357 yılları arasında hükümdarlık yapan Canibek hanların hükümdarlığı, Urus Han'dan sonraki hükümdarlar, Timur tarafından Altınordu tahtına oturtulan Urus Han'ın oğlu Koyırçak, daha sonra sırasıyla Urus'un torunu Barak, Barak'ın oğlu ve aynı zamanda Kazak Hanlığı'nın kurucularından Küçük Canibek, Canibek'in oğlu olup Kazak Hanlığı'nı 16. asrın başlarında Orta Asya ve steplerde büyük bir güç haline getiren Kasım Han, onun meşhur komutanlardan Kanbar Sultan ve diğerleri anlatılıyor.

Eserin, Altınordu hükümdarı Mamay'ın 1380'de Dimitri Donskoy komutasındaki Rus kuvvetleriyle yaptığı meşhur Kulikova savaşında** zafere ulaşamaması üzerine Timur'un desteğiyle Altınordu tahtına oturan Toktamış'a¹⁵ ayrılan kısmında, Toktamış'ın kimliğine ait bilgi verildikten sonra onun beyi olan Edigey'den bahsedilir. Daha sonra aralarının açıldığı Edigey'le olan mücadeleleri, Edigey'in Timur'a sığınması ve daha sonra ordusuyla birlikte geri dönüşü ve mağlup olan Toktamış'ın Sibir'e kaçması ele alınır.

Toktamış'ın Tebriz'e yaptığı sefer üzerine bir dönem kendisine Altınordu hükümdarlığı yolunu açan Timur'la karşı karşıya gelmesi ve 1395'te Terek nehri civarında yapılan savaşta mağlup olmasıyla oluşan iktidar boşluğu, Edigey'in desteği sayesinde Timur-Kutluk tarafından doldurulur¹⁶. Eserin Timur Kutlug

¹⁴ *Kazak SSR Tarihi*, II, Kazak SSR Gılım Baspası, Almatı 1983, s.159.

* Eserde Batu'dan sonra Altınordu'da hükümdarlık yapan Berke(Bereke), Mengü Timur, Tudamengu ve Tulabugi hanlardan bahsedilmemiştir.

** Rusların Altınordu tabiyetinden kurtulması yolunda Rus tarihinin önemli dönüm noktalarından birini oluşturan bu savaşın anısına, savaşın cereyan ettiği yerde 1848'de Ruslar tarafından zafer abidesi dikilmiştir. Bkz, Rızaeddin Fahreddin, *Altınorda Hannarı*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan 1996, s.42-43.

¹⁵ Fahreddin, *a.g.e.*, s.42-43.

¹⁶ Fahreddin, *a.g.e.*, s.45-49.

Han'a ayrılan kısmında, onun Astrahan hükümdarı, Edigey'in ise Timur Kutlug'un beyi olduğu belirtilir ve Timur Kutlug'un evlatları ve torunlarının isimleri zikredilir. Hacı Giray Han Destanı'nda, Hacı Giray'ın dedelerinin şeceresi oldukça uzun verilmiştir. Hacı Giray'ın tahta davet edilmesinin de anlatıldığı eserin bu kısmında, özellikle, verilen tarihlerde, şecerelerde ve yer adlarında oldukça fazla hataların mevcut olduğu bilinmektedir¹⁷.

Altınordu tarihinin 1396-1411 yıllarına damgasını vuran hiç şüphesiz Nogay beyi Edigey'dir. Edigey kendi eliyle tahta çıkardığı hanlar vasıtasıyla Altınordu'yu 15 yıl yönetmiştir. Toktamış Han'ın oğlu Kadirberdi ile İdil boyunda yaptığı savaşta yenilerek esir düşen ve 1419'da öldürülen¹⁸ Edigey'e ayrılan eserin bu kısmında Edigey'in soyu anlatılır. Edigey Hz. Muhammedin halifelerinden Hz. Ebubekir'e dayandırılır. Eserde evlatlarının nesilden nesile çeşitli ülkeleri idare ettiği belirtilen Hz. Ebubekir'in 15. oğlu olan Terme (baba Tuglas'ın oğlu) İdil-Yayık bölgesinde ortaya çıkar. Terme'nin oğlu Karaçi, onun oğlu İslam Kıya, onun oğlu Kadir Kıya, onun oğlu Kutlug Kıya ve onun oğlu Edigey Beg olarak gösterilir. Eserde bu sülalenin İdil bölgesinde tesadüfen ortaya çıkmadığı, Özbek Han'ın İslamiyet'i kabul ettiği sırada Uzak-Çur'u Kabe'ye elçi olarak gönderdiği ve oradan Baba Tuglas'ın da içinde bulunduğu üç kişiyi getirdiği ve onun vasıtasıyla Müslüman olduğu anlatılır. Edigey'den sonra onun yerini oğlu Mansur'un aldığı ve Mansur'un Altınordu hükümdarı Barak Han tarafından öldürüldüğünden bahsedilir. Eserin bu kısmında Edigey'in ve onun nesillerinin hayat ve faaliyetleri anlatılır.

Tarihte Uluğ Muhammed Han olarak bilinen Hacı Muhammed Han 1419'da Altınordu tahtına çıkmıştır. Bir müddet sonra tahttan uzaklaştırılan Muhammed Han Altınordu devletinin yıkılmaya yüz tuttuğu 30'lu yıllarda İdil boylarına dönerek Kazan Hanlığı'nı kurmuş, Rusları denetim altında tutmak için Kasım Hanlığı'nın temellerini atmıştır. Ruslara karşı başarılı bir çok sefer düzenlemiş¹⁹ olan Hacı Muhammed Han'la ilgili olarak eserde, Edigey'le İlek nehrinde yapılan bir ittifaktan bahsedilmektedir. Buna göre Edigey'in Kadir Berdi ile savaşında kendisini desteklemesi karşılığında tahta oturması vaat edilir. Edigey'in ölümünden sonra oğlu Mansur bu vaadi yerine getirerek Hacı Muhammed'e tahtı sunar ve kendisi onun beği olarak ülkeyi yönetir. Bu kısımda Hacı Muhammed'in Çuçi'ye kadar ecdadı, evlatları ve torunlarının şeceresi sıralanmıştır.

---

¹⁷ Usmanov, *a.g.e.*, s.81.

¹⁸ Fahreddin, *a.g.e.*, s.50-53.

¹⁹ Fahreddin, *a.g.e.*, s.54-57.

Ebulhayır (Bulgayır) Han Destanı'nda, hanın tahta çıkmasında ve devlet yönetiminde en büyük yardımcısı olan Edigeý'in torunu Vakkas Beğ'le büyük bir dostluğu olduğundan bahsediliyor. Daha sonra ise Ebulhayır'ın ahfadı zikrediliyor. Yadigar Han Destanı'nda, babasının adı İbn Arap Ulan olarak gösterilir ve onunla ilgili bilgiler verilir.

Eserin orijinal kısımları içerisinde en büyük ve en kapsamlı olanı, hakkında çalışmamızın ön kısımlarında bilgi verdiğimiz Oraz Muhammed Han Destanı'dır. Metnin en başında Oraz Muhammed'in ataları şöyle sıralanıyor; Ondan Sultan, Şigay Han, Jadik Han, Canibek Han, Barak Han, Koyırçak Han ve Urus Han. Canibek Han'dan öncekiler Saray ve Bulgar şehirlerinde hükümdarlık yapmışlardır. Canibek'ten sonrakiler ise bugünkü Kazak topraklarında artık müstakil hüküm sürmeye başlayan Kazak hanları olarak bilinir.

Müellif, 1524'te ölen Canibek'in torunu, Seydak Han'ın oğlu Kasım Han'a özel bir yer verir. Kasım'dan sonra tahta Hak Nazar geçmiştir. Bu dönemdeki önemli kişilerden biri Kasım Han'ın komutanlarından biri olup, Nogaylarla yapılan muharebede ölen Kanbar Sultan'dır. Eserde diğer hanlar ve Urus Han'ın neslinden gelenler, onların defnedildiği mekanlar hakkında bilgi verilir. Müellif Oraz Muhammed'in babası Ondan Sultan hakkında da malumat veriyor. Daha sonra Oraz Muhammed'in 13 yaşında iken babasını kaybetmesi, Seydak'ın yanında bulunması ve Rus padişahı Boris'e *hizmet etmek üzere* Rusya'ya gelişi ve Kasım şehrinde tahta cülusu anlatılır. Eserde bu şekilde ifade edilmekle birlikte Oraz Muhammed'in yukarıda belirttiğimiz gibi kendi rızasıyla Ruslara hizmet etmek için yola çıkmadığı, Ruslara esir düştüğü açıktır. Ancak daha sonraki yıllarda Kasım Hanlığı'nın kendisine takdim edilmesiyle bu esaretin ortadan kalktığını ve dostluk münasebetlerinin tesis edildiğini söylemek mümkün. Bizzat Boris Godunov'a ithaf edilen eserde müellifin bu gibi ifadeler kullanması da dönemin resmi tarihlerinin ortak özelliği olmalı.

Boris Godunov tarafından Kasım'da (Han Kirman) Oraz Muhammed'e hanlığın verilmesi eserde müellif tarafından teferruatlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Sultana hükümdarlık yarlığı Moskova'da yapılan bir törenle takdim edilmiştir. Törene Kasım şehrinde beylerden, mirzalardan ve sade insanlardan oluşan 200 kişilik bir heyet iştirak etmiştir. Törenden sonra Oraz Muhammed beraberindekilerle birlikte hükümdarlık yapacağı Kasım'a gelmiş ve burada Şayh Ali Han'ın yaptırdığı taş mescitte yeniden tören tertip edilmiş, mollaların, danışmentlerin, hafızlar, beyler, mirzalar ve halk içerisinde seçkin insanların yanı sıra Rusların da iştirak ettiği bu törende, adına hutbe okutulmuş ve böylece tahta oturtulmuştur. Müellif Oraz Muhammed'in ülkeyi hem şeriat hem de Boris Fedoroviç'in kanunlarına göre yönettiğini nakleder.

Sonuç

Kaynak değeri bakımından eser, orijinal kısımları ve yazarın özellikle kendi yaşadığı ve bizzat şahit olduğu olayları konu alan Oraz Muhammed devri ile ilgili verdiği bilgiler kıymetlidir. Eser resmi tarih yaklaşımını sergilemesi dolayısıyla, kullanılırken, bu yönü dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Yine, tarihi bir eser olmakla birlikte dönemin Türk kavimlerinin dil, edebiyat, folklor incelemeleri açısından da ehemmiyetlidir.

KAYNAKLAR

ARAT, Reşid Rahmeti, “Kasım Hanlığı”, *İ.A.*, VI, s.380-386.

ATLASİ, Hadi, *Sibir Tarihi*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993

İSKAKOV, Bürkit, *Kazak-Tatar Edebi Baylanısı*, Kazak SSR Gılım Baspası, Almatı 1976.

Kazak Sovet Entsiklopediyası, cild 7, Kazak SSR Gılım Akademiyası, Almatı 1975.

Kazak SSR Tarihi, cild 2, Kazak SSR Gılım Baspası, Almatı 1983.

LEVŞİN, Aleksey, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kayzatzkih Ord i Stepey*, c.II, Karl Kray Basımevi, S.Peterburg 1832.

RIZAEDDİN FAHREDDİN, *Altınorda Hannarı*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan 1996.

ŞAPIRAŞTI KAZİBEK BEK TAVASARULI, 1776’da yazdığı *Kazak Tarihi Tup Tukiannan Özime Şeyin*, Jalın Yayınevi, Almatı 1993.

TOGAN, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

USMANOV, M.A., *Tatarskie İstoriçeskie İstoçniki XVII-XVIIIvv.*, Kazan Üniversitesi Yayınevi, Kazan 1972.

VELİHANOV, Şokan, *Tandamalı*, Jazuvşı Baspası, Almatı 1980.

WİLHELM VON RUBRUK, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.